

ZA OBZOR NEOKLASICKÉ EKONOMIE: CESTA K PRINCIPŮM NOVÉ INSTITUCIONÁLNÍ EKONOMIE

František Svoboda, Ekonomicko-správní fakulta, Masarykova univerzita, Brno

Úvod

Základním požadavkem ekonomie, ke kterému se pravděpodobně hlásí valná většina ekonomů, je požadavek zkoumat svět tak, jak je; v komplexním zkoumání různých druhů směn, které lze ve společnosti sledovat, pokročily ve 20. století především různé proudy institucionální ekonomie či škola veřejné volby. Základní kursy uvádějící do studia ekonomie jsou však dosud formovány kánonem ekonomie neoklasické¹, což výrazným způsobem ovlivňuje myšlení i slovník ekonomů.

Tržní hospodářství je i v dnešních kursech ekonomie často redukováno na spojovací článek mezi výrobou a spotřebou. Z této skutečnosti plyne na jedné straně získání základní představy o fungování tržního mechanismu, na straně druhé ale i následné osvojení si některých pojmů, které pro část ekonomů představují něco jako axiomy, bez nichž by jejich věda nemohla existovat, které však v sobě ve skutečnosti nesou zásadní zjednodušení reality.

Přístup neoklasiků, tak jak je vyučován, reprezentuje ekonomickou ortodoxii a „definuje základní ekonomický problém společnosti jako alokaci vzácných zdrojů mezi alternativní způsoby použití“². Tato definice možná sama o sobě nepředstavuje překážku, nebo• je natolik široká, aby umožnila změnu prostředků ekonomického výzkumu či zdůraznění různých jevů tuto alokaci ovlivňujících. Obtíže ale může působil takové pojetí ekonomie, které se věnuje výhradně problému, jaké jsou podmínky optimální alokace a který systém je dokáže řešit nejlépe – zda trh nebo stát. „Středem zájmu se stávají tržní nedokonalosti, externality a tržní selhání, protože zde jsou spory o způsob efektivní alokace politicky vyhodnocené a ekonomové se mohou přit o alternativní řešení.“ (Holman, 2001, s. 2) Prudkost těchto sporů, oživovaná politickými vlivy, dává snadno zapomenout na to, že existují i jiná pojetí ekonomie, že existující základní problém ekonomie byl možná špatně vyložen³. Stejně tak lze snadno

-
- 1 Neoklasickou ekonomii lze charakterizovat několika typickými atributy: je zaměřena na zkoumání alokace zdrojů v daném časovém okamžiku, vychází z různých variant utilitarismu jako klíčového prvku pro porozumění ekonomii, zaměřuje se na vyrovnávání mezních veličin, předpokládá neomezenou racionalitu, přijímá metodologický individualismus a jako celek se vztahuje ke koncepci všeobecné rovnováhy.
 - 2 Toto je přístup Lionella Robinse ze 30. let 20. století, který se trvale udržuje v učebnicích ekonomie, a tedy i v širším povědomí společnosti (srov. Holman, 2001).
 - 3 Už politická ekonomie Adama Smitha se zaměřovala na principy směny, která začala dominovat životu společnosti. Walter Eucken zase vnímal všechny problémy hospodářské politiky jako otázku řádu hospodářství a s pomocí tohoto pojmu rozpracoval svou teorii společenského řádu, který by byl stabilní, vnitřně nerozporný a který by umožňoval harmonický rozvoj ostatních dílčích řádů – ekonomického, právního atd. F. A. Hayek zdůrazňoval jako klíčový ekonomický problém nikoliv alokaci, ale koordinaci. Trh je v Hayekově pojetí označován jako nenásilná kooperace mezi lidmi. Z toho si lze odvodit, že pokud neplatí i obrácená kauzalita, tj. že každá nenásilná kooperace mezi

zapomenout, že pojmy, s jejichž pomocí jsou tyto vědecké pře vedeny, nemusí být svou podstatou přiměřené obsahu těchto sporů.

Některé základní pojmy neoklasického ekonomického myšlení, které se vztahují k vazbám institucí trhu a státu, se mohou při bližším ohledání ukázat jako problematické. V tomto článku bude pozornost věnována zejména pojmu svobodný trh (free market), a s ním souvisejícími pojmy tržního selhání a implicitního předpokladu primátu trhu. Při bližším zkoumání těchto pojmů lze zjistit, že vypovídají daleko více o povaze ekonomické vědy, než o světě kolem nás.

1. Svobodný trh a státní intervence

S pojmem svobodný trh, který je významným prvkem neoklasického ekonomického myšlení, bývá někdy nakládáno velmi volně. Tento pojem bývá většinou spojován s heslem *laissez faire*, kterým mělo být vyjádřeno nezasahování státu do fungování tržního mechanismu. Tato zásada byla dávána k dobru v rámci sporů, jak a zda vůbec může státní intervence zlepšit fungování svobodného trhu, jen málokdy však byla aplikována na zformování takové teorie, která by se pokusila pozitivně vymezit trhy ideální a zároveň reálné, která by jasně vymezila roli státu či jiných institucí. Pokusy tohoto druhu pak, v závislosti na míře důsledného promýšlení hesla *laissez faire*, oscilují mezi vymezením státu jako nočního hlídače, zajišťujícího v jisté míře také vzdělanost a podporujícího obchod (Smith, 2001), a mezi názory hraničícími s anarchokapitalismem (Hoppe, 2006).

Z druhé strany názorové barikády přistupovali k problému svobodného trhu také zastánci zásahů do ekonomiky, kteří zase poměrně volně nakládali s pojmem státní intervence. Kdyby se pokusili nejprve jasně definovat tento pojem, došli by možná k jiným závěrům. Protože však tyto kritikové závěrů neoklasického diskursu nepovažovali jeho východiska za problémová, pokoušeli se překonat ho vytvářením modelů, které by ospravedlnily státní intervenci. Tím však přistoupili na pravidla hry, která jsou natolik specifická, že něco takového neumožňují. Jejich vysvětlení vedená konceptem externalit a tržních selhání nebyla přesvědčivá a jsou doposud předmětem sporů. Chceme-li kupříkladu přistoupit k analýze veřejného sektoru, musíme si nejprve vyjasnit vzájemné vztahy reálných trhů a státu. Je důležité uvědomit si slabiny pozitivní ekonomie, jejíž závěry nás odvádějí od reality lidského jednání, vycházejícího často z normativních pozic.

Pokud chceme zkoumat trhy takové, jaké jsou, nemůžeme se věnovat trhům, které „nikdy nikdo neviděl a o jejichž existenci nikdy nikdo neslyšel“⁴. Můžeme se ptát, jak přesně lze definovat *svobodný trh* a vzápětí si můžeme položit otázku, zda existují objektivní kritéria pro vymezení *státní intervence*, protože tentýž zásah státu může být považován v jedné společnosti za intervenci v jejím negativním významu, v jiné však nikoliv (nebo v jedné společnosti v různém čase).

lidmi je výhradně trhem, pak musíme zkoumat i ostatní způsoby kooperace, jejich vliv na jednotlivce i společnost a také vliv na tržní mechanismy.

4 Parafráze výroku Nicolo Machiaveliho, který se původně vztahoval ke studiu státu. Idea dokonalých trhů však může působit stejně přesvědčivě jako Platonova Ústava.

Realita trhů jasně ukazuje, že pojem svobodný, resp. neregulovaný trh je pojmem dobově podmíněným a zároveň závislým na institucionálním rámci, který představuje určitou soustavu hodnot obecně sdílených společností. Např. zákaz dětské práce ve vyspělých zemích považuje jen málo lidí za státní intervenci omezující fungování svobodného trhu⁵, zatímco v mnoha zemích třetího světa je tento pohled dosud uplatňován. Je to proto, že „ve vyspělých zemích má právo dětí nedřít se přednost před právem výrobců zaměstnat toho, koho považují za nejvýhodnějšího“ (Chang, 2002, s. 543). V důsledku toho zákaz práce dětí už není ve vyspělých státech legitimním subjektem politické debaty. Oproti tomu v rozvojových zemích takto postavené právo dětí není všeobecně přijímáno a státní zákaz dětské práce je považován za takové omezení svobodného trhu, jehož dopad na ekonomiku je závažnou otázkou v politické debatě.

Stejný argument může být použit na otázku otroctví. Je obtížné, ne-li nemožné, představit si tržní mechanismus, který potlačuje tuto instituci. V době, kdy byl trh s otroky jednou z integrálních součástí mezinárodního obchodu, spadala i tato činnost v rámci teze o *zušlechťujícím* vlivu trhu pod pojem *le doux commerce*⁶, který v té době představoval ty nejlepší vlastnosti tržního mechanismu, který měl sám o sobě *zušlechťovat* účastníky trhu⁷.

Ve společnostech, ve kterých právo na vlastnictví sebe sama není akceptováno, může být státní zákaz otroctví považován za státní intervenci, snižující efektivnost tržního mechanismu⁸. Oproti tomu ve společnostech, kde je akceptováno právo na svobodu člověka, není takový zákaz chápán jako něco, co narušuje hladký chod trhu⁹.

Jako další příklad se nabízí opatření na ochranu životního prostředí, která byla v době svého zavedení ve vyspělých zemích velmi kritizována jako neospravedlivitelný zásah do osobní svobody a svobody obchodu (např. limity emisí z továren, limity emisí automobilů atd.). Dnes však v těchto zemích jsou tato omezení vnímána jen vzácně jako intervenční, neboť občané nyní upřednostňují právo na čisté životní prostředí před právem zvolit technologii produkce a spotřeby (výrobní technologie, typ automobilu). Málakdo proto řekne, že automobilový trh v jejich zemi není svobodný, protože je omezen regulacemi a technickými normami. Někteří exportéři z rozvojových zemí to však mohou chápat jako neviditelnou obchodní bariéru, která narušuje fungování svobodného trhu. Podobným problémem mohou být i technické normy.

V příkladech tohoto typu by se dalo pokračovat i dále, mají však společné jedno: definice svobodného trhu závisí na tom, *jaká práva a povinnosti jsou považována za*

5 Výjimkou potvrzující pravidlo je Murray Rothbard (Rothbard, 2001, s. 141).

6 Jako ospravedlnění se objevil např. i názor, že z tohoto řádu vyplývá i výhodnost pro otroky, a to díky „poznání pravého Boha a křesťanského náboženství, kterého se jim dostává jako svého druhu odškodnění za ztrátu jejich svobody“. Srov. Hirschman, 2000, s. 63.

7 *Commerce ... softens and polishes the manners of men* (Hirschman, 1982, s. 1464–5).

8 Prokázání ekonomické výhodnosti otroctví vyneslo v r. 1993 Nobelovu cenu Robertu W. Fogelovi, který také konstatoval, že zánik otroctví nebyl zapříčiněn ekonomickou neefektivností, ale politickým rozhodnutím (viz Weiss, 2001).

9 Otázku otroctví řeší liberální ekonomové tak, že odmítají jakékoliv násilí proti majetku i proti člověku (v dnešní době, nebylo tomu tak vždy). Nedokážou však sestavit mechanismus, jakým způsobem zrušení otroctví dosáhnout, pokud už jednou existuje. Kromě toho princip neagrese je dosti obecný a není jasná hranice, za kterou už o agresi (či intervenci) nelze hovořit.

legitimní a jaké vzájemné vztahy mezi těmito právy a povinnostmi jsou přijímány členy společnosti.

Tudíž, chceme-li určit, zda lze označit daný trh jako svobodný či nikoliv, musíme vycházet nejen z pozice legitimacy struktury základních práv a povinností účastníků daného trhu, ale také z práv a povinností těch lidí, kteří sice nejsou účastníky daného trhu, avšak jsou ovlivněni jeho externalitami. Definice svobodného trhu tedy není tak jednoduchá, jak se zdá, což ve svých důsledcích ztěžuje i diskusi o tom, zda trhy selhávají a zda je může státní intervence učinit efektivnějšími. Teprve když si uvědomíme politické vymezení struktury práv a povinností, které podpirá tržní vztahy, pak diskuse o roli státu dostane smysl.

2. Tržní selhání

Pojem *tržní selhání* je, bohužel, užíván valnou většinou ekonomů, z nichž každý s tímto pojmem zachází trochu jinak. Z hlediska pojmové přesnosti by bylo vhodné užívat spíše pojem *tržní nedokonalosti*, protože tento pojem s sebou nenese významové posuny, na rozdíl od pojmu tržních selhání. Pojem tržního selhání je totiž automaticky spojován s nutností nápravy, zatímco pojem tržní nedokonalosti pouze konstatuje, že ač je trh nejvhodnějším nástrojem koordinace hospodářství, není prost určitých nedostatků.

Podstatou problému tržního selhání/nedokonalosti je tedy situace, kdy trh nepracuje tak, jak se od něj očekává. Položme si však otázku: co od ideálního trhu očekáváme?

Obvyklý učebnicový přístup ztotožňuje ideální trh s trhem dokonalé konkurence neoklasické ekonomie. Nicméně neoklasická teorie trhu je pouze jednou z více různých teorií trhu; existují i jiné pohledy na trh a společnost. Jeden a týž trh může být nahlížen v jedné teorii jako selhávající, zatímco pro jiné bude trhem normálně fungujícím. Jako zvláště křiklavý příklad rozdílných stanovisek k řádnému fungování trhu lze zmínit, že někteří považují za selhání trhu mechanismus distribuce majetku ve společnosti¹⁰. Stát pak, veden vlastní koncepcí spravedlnosti, tuto distribuci upravuje. Oproti tomu však neoklasický přístup v tomto důsledku fungování tržního mechanismu žádné selhání nevidí, neboť v jeho pojetí není úkolem trhu snižovat rozdíly v příjmech, ale věrně zachycovat situaci na trhu práce.

Jako další, sofistikovanější příklad rozporu v nahlížení na ideální fungování trhu, mohou posloužit trhy nedokonalé konkurence, které neoklasická ekonomie považuje za selhání trhu, na rozdíl od J. Schumpetera. Ten existenci nedokonalé konkurenčních trhů shledává jako nevyhnutelnou a zároveň konstatuje, že takovéto trhy podporují technologickou inovaci a tím i růst ekonomiky¹¹.

10 Tento přístup doposud přetrvává v učebnicích veřejné ekonomie, srov. Jackson, Brown (2003, s. 48). Krátká, avšak kompaktní kritika tohoto přístupu se však běžně nalézá už v textech základního kursu ekonomie – viz např. Fuchs (1995, s. 76).

11 Schumpeter se domníval, že hybnou silou ekonomiky je inovace. Aby však podnikatel, který inovaci zamýšlí, byl motivován k jejímu zavedení, musí po určitou dobu docilovat mimořádného zisku, plynoucího z (časově omezeného) monopolního ovládnutí dané inovace. Tímto způsobem se Schumpeter dostává ke svému tvrzení, že koncept dokonalé konkurence není slučitelný s inovačním procesem. Na dokonalé konkurenčním trhu (v neoklasickém pojetí), kde je dokonalá informovanost a kde jsou nulové náklady proniknutí na trh, by nikdo neinvestoval, protože každá inovace by byla

Z toho plyne, že nedokonale konkurenční trh, který je typickým příkladem tržního selhání v neoklasickém rámci, je v pojetí Schumpeterově nezbytným rysem dynamické ekonomiky. A naopak platí, že trh dokonalý v neoklasickém smyslu je z hlediska Schumpeterova selhávající, nebo• dokonalá informovanost vládnoucí na tomto trhu vede k okamžitému rozšíření nové technologie a tedy k okamžitému rozptýlení monopolního (mimořádného) zisku, takže podnikatelé nejsou motivováni k inovacím a vytváření nových znalostí a nového bohatství.

Pokud tedy chceme hovořit o tržních selháních, měli bychom nejprve určit, co očekáváme od trhu fungujícího. Teprve potom můžeme přesně vymezit pojem tržní selhání, který však s největší pravděpodobností nebude svým obsahem totožný s ostatními. Odkazujeme-li tedy na pojem tržních selháních a chceme-li být srozumitelní, měli bychom uvést, z jakých stanovisek vycházíme¹².

Nicméně lze konstatovat, že otázka selhávání trhu je závažnějším problémem spíše pro neoklasické ekonomy než kupříkladu pro institucionální ekonomy. Neoklasická ekonomie je ve své podstatě ekonomii trhu či spíše ekonomii směny. Pro neoklasické ekonomy, pro které je trh podstatou ekonomie, platí, že selhání trhu je selháním ekonomie. Najde se samozřejmě mnoho neoklasických ekonomů, kteří problém nedokonalostí řeší konstatováním, že tržní selhání se neděje často a že ve srovnání s možností vládního selhání je obvykle lepší žít s nedokonale fungujícími trhy než se pokoušet o státní zásahy. Pro tento přístup je totiž charakteristické, že jedinou alternativou, která je uvažována (a v závěru odmítnuta) je státní intervence. Neoklasická ekonomie nezná žádné zprostředkující instituce nebo organizace, a nedokáže je začlenit do svého schématu. V jejím světě existují firmy pouze jako *produkční funkce*, nikoliv jako *produkční instituce*. Jiné instituce utvářející moderní tržní ekonomiku (např. asociace výrobců, neformální sí• podnikatelů, odbory atd.) figurují v podstatě jako překážky zabráňující správnému fungování trhu.

Oproti neoklasikům se třeba institucionalisté pojmem tržního selhání zabývají jen okrajově, nebo• vychází z faktu, že kromě trhu a státních zásahů existuje řada jiných institucí, jejichž prostřednictvím můžeme uspořádat své ekonomické aktivity. Jinak řečeno, v okamžiku, kdy velká část ekonomických interakcí je vedena uvnitř organizací, a ne mezi nimi prostřednictvím trhu, pak fakt, že některé trhy selhávají (z neoklasického hlediska), nehraje velkou roli ve výkonu ekonomiky jako celku.

Například moderní ekonomiky, v nichž se vyskytují ve velké míře oligopoly, jsou často velmi úspěšné, vytvářejí vysoký růst produktivity práce a v důsledku toho vysoký životní standard. Tento výstup je možný díky úspěchu organizací moderního obchodu, které jsou schopny koordinovat velmi složitý komplex dělby práce – tam, kde

okamžitě imitována ostatními a nepřinesla by svému průvodci žádný mimořádný zisk. Z toho Schumpeter vyvozuje, že inovační proces může probíhat jen na nedokonale konkurenčních trzích (viz Schumpeter, 2004).

- 12 Podobně může být ošemetné hovořit o vládním selhání, nebo• i zde bude záležet na východiscích, z nichž budeme jednání vlády analyzovat. Teoretici veřejné ekonomie možná dělají chybu, když se ekonomickými argumenty snaží ospravedlnit politicky motivované zásahy do fungování trhů. Jednodušší je využít opačnou kauzalitu – z politických, etických či náboženských argumentů vychází motivace pro různé varianty uspořádání našich ekonomických aktivit. Ekonomické argumenty mohou tyto změny podpořit, nejsou však primární.

neoklasici vidí *tržní selhání*, institucionální ekonomové vidí *organizační úspěch* (srov. Chang, 2002, s. 547).

Smyslem této kapitoly nebylo dokázat, že tržní selhání, resp. nedokonalosti neexistují, jako spíše zdůraznit, že trh je pouze jednou z mnoha institucí, jež vytvářejí to, co dnes alternativně nazýváme tržní ekonomikou či kapitalismem. Kapitalistický systém je vytvářen z velkého množství institucí, zahrnující trhy jako instituce směny, firmy jako instituce produkce, stát jako tvůrce a regulátora institucí, upravující jejich vzájemné vztahy, a jiné neformální instituce jako např. společenské konvence. Proto může být poněkud zjednodušující zaměřovat se pouze na trh a jeho nedokonalosti, protože tímto způsobem ztratíme ze zřetele velkou část ekonomického systému a soustředíme se na jednu dílčí, byť důležitou část.

3. Předpoklad primátu trhu

Jedním ze základních předpokladů týkajících se povahy trhu a státu v úvahách liberálních ekonomů, je předpoklad nadřazenosti trhu – výrok „na počátku byl trh“. V tomto pojetí je stát stejně jako jiné netržní instituce nahlížen jako lidmi vytvořená náhrada, která se objevuje teprve v případě, že selhání trhu se stává neúnosné.

Typickým příkladem tohoto předpokladu je smluvní odvození původu státu¹³. V tomto pojetí se stát vyvinul z kolektivní akce jako smluvní řešení problému poskytování veřejných statků práva a pořádku, zvláště pak bezpečnosti soukromého vlastnictví, které je nezbytné pro správné fungování trhu. Tento pohled tedy vysvětluje existenci státu jako svého druhu tržní reakci na určité nedokonalosti trhu.

Je asi zbytečné přit se o to, zda dříve existovala pravidla směny, či pravidla upravující soužití jednotlivců v rámci širší společnosti, jakkoliv lze argumentovat ve prospěch druhého tvrzení. Byl by to spor podobný tomu, zda byla dříve slepice či vejce. Na druhou stranu je však možné alespoň zpochybnit samozřejmost axiomu primátu trhu pomocí některých historických paralel.

Existují historické argumenty dokazující, že na počátku nebyl trh. Lidstvo po dlouhé období žilo ve fázi samozásobitelství, k němuž teprve později přistoupila naturální směna. Tržní principy byly (a mohly být) do světa uvedeny teprve poté, co vznikla pravidla upravující vztahy mezi lidmi.¹⁴ I poté však ekonomickému životu dominovaly instituce života sociálního. Instituce trhu sice byla „už od pozdní doby kamenné celkem běžná, její role v ekonomickém životě byla pouze vedlejší“ (cit. Polanyi, 2006, s. 48).

13 Příkladem může být John Locke a jeho teorie společenské smlouvy. Přirozený stav, ve kterém lidé žijí, sice umožňuje svobodu i soukromé vlastnictví jednotlivce, nedokáže je však trvale garantovat. Právě kvůli trvalé garanci soukromého vlastnictví a k zajištění fungování trhů je nezbytné uzavřít smlouvou mezi lidmi, která „odstraní nepohodlí, jimž jsou [lidé v přirozeném stavu] vystaveni v důsledku nepravdivého a nejistého užívání moci, kterou má každý člověk a jež spočívá v trestání přestupků ostatních“. Z toho plyne, že „svoboda lidí podřízených vládě znamená, že nebudou podrobeni nestálé, nejisté a neznámé libovůli jiného člověka“ (podrobněji viz Hirschman, 2000, s. 55 a násl.).

14 Ostatně i F. A. Hayek říká, že „právo ve smyslu vynucených pravidel chování je nepochybně stejně staré jako společnost; pouze dodržování společných pravidel umožňuje mírovou existenci jednotlivců ve společnosti“ (Hayek, 1994, s. 74).

Až do 18. století byla valná většina produkce ovládána sociálními vztahy lidí, kteří jednali tak, aby si zajistili sociální postavení, dosáhly svých sociálních zájmů a sociálních úspěchů. Obecně přijímané kodexy cti a štedrnosti vytvářely ve společnosti, kde bylo důležité udržování sociálních vztahů, podmínky k tomu, aby ekonomický systém byl poháněn neekonomickými motivy. Ekonomický vesmír se skládal z celé řady ekonomických světů, z nichž každý měl svou specifickou racionalitu vytvářející objektivní podmínky k tomu, aby v nich sociální aktéři měli zájem na 'nezištnosti' (srov. Bourdieu, 1998, s. 122).

Až do vzestupu kapitalismu tedy nebyl trh významnou institucí lidského života (srov. Chang, 2002, s. 548; Braudel, 1999, s. 28) a kupříkladu v přístupu k půdě jako základnímu výrobnímu faktoru se tržní principy uplatnily velmi pozdě. Ve feudální Evropě existovalo tradiční právo k obdělávání půdy (Toboso, 2001, s. 777). Pokud toto právo někdo nevyužil, jeho půda byla přebrána jinými. Neexistoval způsob, kterým by se práva k půdě mohla převést na jinou konkrétní osobu. Existovalo pouze právo užívání, nikoliv právo směny či darování půdy¹⁵. Ekonomiku, v níž základní výrobní faktor nemohl být obchodován, lze jen s obtížemi nazvat tržní.¹⁶

Později, se změnou institucionálního rámce a rozvojem trhů, byl nerozlučně spojen vliv státu. Vývoj trhů byl téměř vždy záměrně řízen státem, zvláště v prvních fázích kapitalistického rozvoje, a to i ve Spojených státech či Velké Británii¹⁷.

Tuto funkci státu nelze označit pouze za historickou. I dnes, ve většině vyspělých kapitalistických ekonomik s dobře vyvinutými tržními systémy, je stát na jedné straně spojen s vytvářením nových trhů vytvářením nových práv a povinností nezbytných pro jejich fungování, a na straně druhé upravuje již existující strukturu práv a povinností kvůli potřebě přizpůsobit tyto struktury novým podmínkám¹⁸.

Zajímavou zkušenost, která je dosud probírána v mnoha odborných textech, je transformace států střední a východní Evropy. Průběh transformace podle některých (Mlčoch, 2000; Stiglitz, 2003) ukázal, že dobře fungující tržní ekonomika se neobejde bez dobře fungujícího státu.

Zkoumání otázky správnosti předpokladu nadřazenosti trhu není pouze hra teoretiků se slovy. Tento předpoklad velmi ovlivňuje způsob, jakým chápeme podstatu trhu a jeho rozvoj, stejně tak jako jeho vztah ke státu a jiným institucím¹⁹. Dokud se

15 Je až překvapivé, jak dlouho tento princip přetrvával. Např. v Rusku obecina (obecní pozemky) a periodické přerozdělování půdy fungovalo ještě na počátku 20. století (Pipes, 1998).

16 Přečod od užívacího práva k vlastnickému právu a tržním principům může být považován za jedno z nejzajímavějších období ekonomické historie (srov. Toboso, 2001).

17 Žádný stát nedosáhl statutu industrializované země bez alespoň nějaké periody státní angažovanosti (snad s výjimkou Hongkongu). Jako příklady je možné uvést předchůdce sociálního státu v bismarckovském Německu, stavbu železnic v USA, poválečnou francouzskou průmyslovou politiku, švédskou podporu výzkumu a vývoje, poválečnou transformaci Rakouska, státem řízený rozvoj států v jihovýchodní Asii (viz Chang, 2002).

18 Jako příklad vytváření institucionálního rámce nových trhů lze uvést aktuální otázky spojené s mobilní telekomunikací, softwarem či službami poskytovanými po internetu. Jako úpravu existující struktury práv a povinností kvůli potřebě přizpůsobení se novým podmínkám lze uvést např. památkovou péči.

19 V tomto směru se rozvíjí nejen institucionální ekonomie, ale i liberální proud ekonomického myšlení, který ustupuje od starších závěrů a promýšlí svá východiska do důsledků. Tak může být napadán

nevzdáme tohoto předpokladu a nezačneme rozvíjet teorii, která uvažuje trh, stát a jiné instituce na stejné úrovni, naše chápání funkce státu zůstane neúplné a velmi zkreslené.

4. Alternativní přístup: Svět institucí a jeho metodologická východiska

Základní myšlenkou a východiskem ekonomie hlavního proudu je tedy nahlížení na jednotlivce jako na suverénního spotřebitele. Toto východisko je zároveň podstatou ekonomického myšlení, která je pevně zabudována v axiomatických základech mikroekonomické teorie, zároveň však je jeho slabinou, nebo• se jedná o druh vědeckého redukcionismu. V některých směrech ekonomického myšlení je předpokládaná sebestřednost dovedena do krajnosti, když jednotlivce nechce být o své vlastní vůli vázán žádnými institucemi státu a žádnými zvnějšku ukládanými morálními závazky. Jedinou a základní hybnou silou je zde funkce užitku jednotlivce, přičemž širší vazby ke společnosti jsou odvozovány taktéž od osobního, racionálně promyšleného užitku.

Díky vlivu institucí na racionalitu jednotlivce i míru jeho sebezájmu však můžeme říci, že jednotlivce je méně suverénní, než se předpokládá (záleží na individuální a kulturní identitě a schopnosti jednotlivce odolávat manipulaci s jeho preferencemi), a často se díky vlivu různých institucí snaží z role spotřebitele vystoupit. Pojem obecného blaha pak v tomto pojetí není prázdnou množinou, ale myšlenkou, k níž se odkazuje mnoho institucí a která leží v základech mnoha organizací. Omezení sebezájmu není neobvyklé²⁰ a je tím patrnější, čím větší důraz na sebeprosazení je v (dnešní) společnosti nalézán. Pokud je motivace jednotlivce formována především institucemi, jež ho obklopují, kde jsou nezištné hodnoty institucemi zdůrazňovány a účastníci si tudíž tyto hodnoty osvojují, pak není potřeba, aby v jednání ve veřejné sféře převládala zisková motivace. Lze tedy argumentovat, že jednání lidí může být ovlivněno nejen pomocí institucí, které formují pobídky (incentives) pro jednotlivce, ale také pomocí změny ideologie a institucí, které ovlivňují individuální motivaci²¹. Mají-li tedy být překonány meze neoklasické analýzy, je nutné opustit zmiňovaný

koncept smluvního státu i ze strany některých libertariánů, kteří odmítají stát jako jurisdikci, která je finálním arbitrem řešení sporů a je obdařena právem zdaňovat. Pokusy starších liberálů, vycházejících z předpokladu primátu trhu a snažících se ospravedlnit existenci vlády pomocí konceptu explicitní smlouvy mezi vlastníky soukromého majetku, pro ně nebyly přesvědčivé. Někteří soudobí liberální myslitelé vidí jako řešení společnost organizovanou výhradně na základě vlastnických práv a absolutním respektem k soukromému majetku, přičemž nepřijímají argument nutnosti vlády, nebo• žádná vláda nemůže být smluvně ospravedlněna. Např. Hoppe, 2006, s. 342.

20 Dobročinné sbírky, dobrovolná sociální práce a charita, mecenášství apod.

21 Ve společnostech, kde byl dlouhodobě ustanoven vysoký standard jednání ve veřejném sektoru, mohou vládní představitelé jednat s větší poctivostí ve srovnání s jejich protějšky v zemích, které takovéto normy chování nemají, a to dokonce i v těch případech, kdy jsou představiteli obdobných organizací zahrnujících obdobné individualisticky vytvořené sankce a odměny toho typu, který liberálnější založení ekonomové doporučují (tj. důkladnější kontrola, vyšší mzdy, těžší tresty). Lze respektovat užitečnost těch institucí, které jsou zacíleny přímo na chování, ale lze také říci, že standardy chování mohou být zlepšeny také změnou motivace veřejných činitelů. To se pak může dít buď přímo, pomocí ideologického povzbuzování (např. zdůrazňování etiky veřejné služby při zaučování úředníků, což se děje i v ČR), nebo i nepřímo změnou institucí, jež jednotlivce obklopují (např. navržením pobídkového systému, který povzbuzuje týmovou práci v úřadu tak, aby byla posilována morálka a jednota kolektivu).

a velmi silný předpoklad, že motivace jednotlivců jsou předurčeny výhradně ziskostí (sebezájmem) a osvojit si komplexnější pohled na vzájemné vztahy mezi motivací, jednáním a institucemi.

Za optimální metodu, která umožňuje vysvětlit různé typy nevykalkulovaného jednání, jako je kupříkladu jednání v souladu se zavedenými pravidly, lze považovat institucionální individualismus.

Tento způsob zkoumání reality vychází z obecných principů situační analýzy, které naznačil Popper a dopracoval N. Koertge, jejichž schéma pro potřeby ekonomie upravil F. Toboso²². Jím modifikované schéma vypadá následovně:

1. *Předpoklad racionality* – činitelé v dané situaci vždy jednají racionálně.
2. *Popis situace* – činitel A je v situaci C.
3. *Institucionální individualistická analýza za předpokladu racionality* – v situaci typu C je odpovídající reakcí činnost X.
4. *Vysvětlení* – tudíž A dělá X.

Při zkoumání prvního bodu bychom mohli říci že **předpoklad racionality** reprezentuje něco tak blízkého metodologickým základům vědeckého výzkumného programu, že mezi zastánci tohoto programu nemůže být předmětem diskuse. Předmětem diskuse však může být **typ racionality**. Co známe jako standardní teorii racionální volby, je pouze nejznámější a nejrozšířenější definicí racionality. Princip racionality však nemusí být nutně definován jako dokonalá racionalita. Může být také vymezen jako omezená racionalita, která reflektuje omezenost poznání. Přestože výše uvedené schéma výzkumu ve své původní verzi nic takového nenaznačuje, program výzkumu rozšířený o různé formy racionality umožňuje zahrnout vzájemné působení jednotlivců či skupin. Některé okolnosti totiž mohou přimět jednotlivce ke strategickému jednání ve spolupráci s jinými jednotlivci pomocí kolektivní akce.

Druhý bod, **popis situace**, je neméně důležitý, nebo• umožňuje zahrnout jako vysvětlující proměnné nejen preference, cíle a zájmy daných jednotlivců a relevantní materiální podmínky (přírodní, technologické, peněžní), ale také všechny jiné podstatné institucionální nebo sociální aspekty, které by mohly charakterizovat situaci, v níž činitelé jednají. Institucionální individualistická analýza pak vysvětluje jednání činitele jako spolupůsobení okolností, v nichž rozhodování probíhá, a míry racionality.

Dalším krokem je **institucionální individualistická analýza** za předpokladu racionality. Chceme-li charakterizovat institucionální individualismus, pak se jako zásadní otázka jeví, zda společenské/institucionální elementy mohou být zahrnuty do analýz/modelů jako vysvětlující proměnné bez ohledu na ostatní přijaté metodologické předpoklady. Doplnující otázkou je, zda společenské/institucionální okolnosti ovlivňují chování nebo dokonce preference účastníků. Třetí otázkou je, zda se dílčí institucionální/organizační změny vždy odehrávají pod záštitou širšího formálního a neformálního institucionálního rámce. Pravidla institucionálního individualismu poskytují jasnou odpověď na všechny tři otázky.

Principy tohoto přístupu vyžadují, aby byla dodržena tři pravidla, díky kterým mohou být následně do teorie zahrnuty institucionální aspekty jako vysvětlující proměnné. Tato pravidla také upřesňují způsob, kterým institucionální podmínky

22 Toboso, 2001, s. 776.

mohou působit na lidské jednání. Institucionální individualismus může být tedy definován pomocí následujících pravidel²³.

1. Pouze jednotlivci mohou sledovat cíle a prosazovat zájmy

Mohou jednat samostatně nebo ve skupinách; cíle mohou být chápány jako jejich vlastní nebo jako cíle těch druhých; cíle mohou, ale nemusí být určeny v psaném dokumentu; cíle mohou být stabilní nebo se mohou měnit spolu s preferencemi nebo při změně podmínek atd.

2. Formální a neformální sada institucionálních pravidel ovlivňujících interakce mezi osobami musí být součástí vysvětlujících proměnných

Tyto formální a neformální institucionální struktury mohou být součástí exogenních podmínek dané situace. Tyto podmínky ovlivňují možnosti jednání účastníků, nikoliv však jejich fixní preference, nebo mohou ovlivňovat preference těch, kteří se samovolně snaží přizpůsobit převládajícím společenským a zákonným institucionálnímu prostředí, vytvořeném jinými. Institucionální pravidla mohou také ovlivňovat preference jedněch, protože jiní je záměrně přesvědčí, aby se přizpůsobili zmíněnému institucionálnímu prostředí, atd.

3. Institucionální změny jsou vždy důsledkem individuální či kolektivní akce některých osob a vždy se odehrávají v širším institucionálním rámci

Tyto individuální či kolektivní akce mohou být vedeny dokonalou racionalitou a strategickou kalkulací sebezájmu u relevantní části účastníků, ale také omezenou racionalitou a strategií sebezájmu, nebo omezenou racionalitou při vynechání strategického sledování sebezájmu (např. racionální jednání v souladu s pravidly (rational rule-following), přizpůsobení či nápodoba), nebo mohou být vedeny i jinými důvody, jako jsou např. morální principy, solidarita, atd. V těchto procesech individuální či kolektivní akce mohou některé osoby přesvědčit ostatní k osvojení určitých společenských norem nebo konvencí, k hlasování ve prospěch určitých zákonných reforem, které považují za správné, atd.

Individuální či kolektivní akce může mít zamýšlené či nezamýšlené důsledky. Když je institucionální rámec měněn nebo reformován, pak nejen lidský činitel, ale i jiné skutečnosti, kupříkladu struktura zákonných norem či neměnné společenské zvyklosti, musí být vzaty v potaz jako vysvětlující proměnné, pokud nějakým způsobem ovlivňují průběh reformy.

Formulace prvního pravidla činí institucionální individualismus odlišným od *metodologického holismu*²⁴. Vytváření modelů a analýz podle tohoto pravidla znamená, že „jako vysvětlující proměnná není zahrnována žádná neosobní aktivní entita

23 Poznámky ke každému bodu jsou uvedeny jako příklady možností a flexibility modelu institucionálního individualismu. Nevyčerpávají všechny možnosti, pouze naznačují jejich variabilitu.

24 Metodologický holismus vychází z předpokladu, že individuální jednání může být náležitě chápáno a vysvětleno tehdy, když jsou jednotlivci uvažováni jako prvky nebo součásti nějaké (společenské) jednotky. Proto za účelem analýzy lidského jednání a mezilidských vztahů a navazujících jevů musí být zvláštní pozornost věnována společenským jednotkám (skupiny, spolky, korporace, politické strany, církve, státy apod.), k nimž většina jednotlivců zpravidla náleží jako pasivní členové přebírající cíle, hodnoty a normy, které jsou obvykle ustanoveny dlouhodobě jako charakteristické rysy této jednotky.

(skupina, třída) s domnělými cíly, zájmy a hnacími silami; neexistuje ani není žádný jiný neosobní systémový faktor, který by měl svou vlastní dynamiku, která by nemohla být, přinejmenším nepřímo, připsána konkrétní osobě.²⁵ Struktury společenských a zákonných norem sice existují a obvykle utvářejí formální i neformální institucionální struktury, jež mohou být zahrnuty do modelu, avšak pouze v souladu s výše zmíněnými třemi pravidly. Tato pravidla zároveň umožňují zapojit dodatečné předpoklady, které jsou potřeba pro vytváření konkrétních analýz.

Formulace pravidla č. 2 činí institucionální individualismus odlišným od *metodologického individualismu*²⁶. Vytváření analýz podle tohoto pravidla znamená zahrnout společenské či institucionální vlivy. Jestliže vždy existují zákonné a společenské normy, jež vymezují a ovlivňují interakce mezi jednotlivci či skupinami, pak vysvětlování těchto interakcí vyžaduje zohlednění existujících relevantních struktur pravidel.

Formulace pravidla č. 3 nevyžaduje pouze to, aby konkrétní institucionální změna byla objasněna pouze pomocí individuální či kolektivní akce nějakých osob, ale tvrdí také, že do analýzy by měly být zahrnuty jako vysvětlující proměnné ty zákonné a společenské normy, které zmíněný proces institucionální změny ovlivňují. Tímto způsobem může být zahrnuto do analýzy nebo modelu mnoho jiných exogenních či endogenních vysvětlujících proměnných. Způsob, kterým jsou zapojeny, však musí být v souladu se všemi třemi základními pravidly institucionálního individualismu.

Není pochyb o tom, že ve srovnání s metodologickým holismem a metodologickým individualismem, v jejich nejčastěji užívaných podobách, je institucionální individualismus střední cestou, která umožňuje nezjednodušující vysvětlení daného jevu, a zároveň dokáže začlenit do ekonomických teorií mnoho formálních i neformálních institucí, jež utvářejí všechny interakce, odehrávající se uvnitř stabilní struktury zákonných pravidel a společenských norem, nebo pokoušející se o změnu těchto pravidel a norem.

5. Od jednotlivce k instituci a zpět: Formalizace institucionálního rámce ekonomiky

Budeme-li hledat schéma, které by tvořilo rámec, v němž ekonomie hledá odpověď na otázku týkající se organizace a alokace zdrojů v kontextu společnosti a jednotlivce,

25 srov. Toboso, 2001, s. 774

26 Metodologický individualismus je spojen s pojmy omezené racionality, principem volby a s kritérii efektivnosti postavenými na transakčních nákladech. Tento způsob chápání společenských jevů (inflace, rostoucí nezaměstnanost, organizační změna, evoluce kulturních pravidel) je vysvětlen v pojmech individuálního jednání, přijímajícího fixní preference a nezahrmující nic jiného než materiální omezení (přírodní, technologické, peněžní). Společenské či institucionální faktory jsou omezeny či zcela vynechány ve prospěch individuálního jednání, což umožňuje zkonstruovat přijatelnou individualistickou analýzu. Tento přístup pak vysvětluje změny ve společenských konvencích, zákonných normách, formách organizace atd. způsobem, v němž vystupují abstraktní jednotlivci, kteří usilují o dosažení příjmově výhodnějších zákonných či společenských norem v upravených situacích, které výzkumníci představují jako situace charakterizované téměř výhradně pravidly konkurence a existencí transakčních nákladů.

a které by navazovalo na výše zmíněné poznatky, pak jako výchozí můžeme použít základní schéma institucionální smyčky *jednání – poučení*. Toto schéma bylo původně určeno k odvození vzniku institucí z modelu racionálního individuálního chování, při zohlednění zamýšlených i nezamýšlených důsledků lidského jednání²⁷. Schéma vychází z *metodologického individualismu*, z tzv. přirozeného stavu, ve kterém neexistují žádné instituce. V tomto stavu racionální jedinec jedná určitým způsobem. Určitá schémata jednání, určité užitečné zákonitosti se stávají stále více významnými, etablují se jako pravidlo a tím je nastartován cyklický proces institucionálního sebezpotvrzování²⁸. Pravidla jsou dodržována, protože jsou užitečná a jsou užitečná proto, že jsou dodržována. V důsledku lidského jednání instituce vznikají a ty vhodné jsou opětovně posilovány a potvrzovány. Díky neustálému průběhu cyklu jsou instituce znovu a znovu prověřovány, nefunkční zanikají, fungující instituce přetrvávají. Nově vznikající možnosti jednání vytvářejí nová pravidla²⁹.

Mohli bychom samozřejmě předpokládat, že se rodíme do světa plného již existujících institucí, což je východisko *metodologického holismu*, který vysvětluje chování jednotlivce jako součásti širší společenské jednotky, která do značné míry předurčuje jeho vnímání hodnot a preference. V tomto případě by byl cyklus nastartován v horní části schématu, princip institucionálního sebezpotvrzování by však zůstal stejný.

Tato skutečnost nám umožňuje ponechat stranou metodologický spor mezi zastánci holistického a individualistického přístupu (který je do jisté míry podobný sporu, zda byla dříve slepice /jednotlivec/ či vejce /instituce/) a spokojíme se se závěrem plynoucím z obou jinak odlišných přístupů: **jednání jednotlivců soustavně prověřuje platnost institucí a instituce trvale usměřňují jednání jednotlivců**³⁰. Toto nepopiratelné pravidlo však v sobě skrývá určité nebezpečí představy sebeutvrzujícího statického systému, ve kterém není místo pro změnu. Abychom se tomuto začarovanému kruhu vyhnuli, musíme také vnímat, jak proces vzniku institucí a jejich udržování vytváří napětí a funkční rozpory, které urychlují změnu, a jak exogenní šoky mohou tyto procesy spustit či přeměrovat.

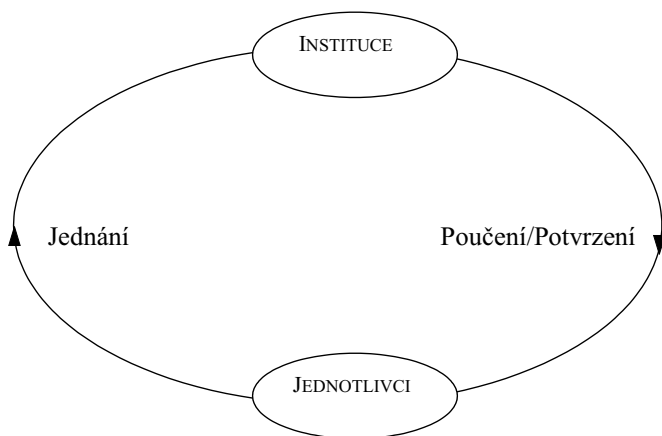
27 viz Hodgson, 1998, s. 176

28 V literatuře můžeme najít různé odkazy na tento cyklus. Např. C. Menger považuje vznik peněz za důsledek spontánního chování ekonomizujících jednotlivců. Podobně se vysvětluje i vznik pravidel silničního provozu. Pokud většina lidí jezdí vpravo, je rozumné také jezdit vpravo.

29 Viz také výrok F. A. Hayeka: „Nové možnosti vyžadují novou disciplínu.“ (Hayek, 1998, s. 403)

30 Podobný názor uvádí např. F. A. Hayek, když říká: „Mysl [člověka] je právě tolik produktem společenského okolí, ve kterém vyrostla a které nevytvořila, jako něčím, co zase zpětně na tyto instituce působilo a měnilo je.“ Hayek, 1998, s. 26

Obrázek 1
Cyklus prověřování a potvrzování instituce

Pramen: Hodgson, G. M. The Approach of Institutional Economics.

Pokud chceme vytvořit obecné schéma analýzy hospodářských, resp. společenských dějů, a zároveň zohlednit pokročilejší institucionální analýzy, jak byly načrtnuty výše, pak hledáme schéma výzkumu, které by dokázalo zohlednit jak jednoduché modely vycházející z kategorie zájmu, tak i složitější modely, zohledňující vliv kultury. Jako ideální se jeví schéma, které vytvořil Williamson (Williamson, 2000, s. 597). Toto schéma, rozšiřující princip vzájemného ovlivňování jednotlivců a institucí, umožňuje komplexní pohled na všechny sféry zájmu ekonomie, a zároveň umožňuje odlišit od sebe jednotlivé proudy ekonomického myšlení v závislosti na důrazu, který různé školy kladou na různé úrovně tohoto schématu.

I toto schéma vychází z jednoduchého principu vzájemného ovlivňování jednání jednotlivců a působení institucí, jak bylo ukázáno výše. Grafické schéma je uspořádáno do čtyř odlišných úrovní, přičemž tyto úrovně jsou rozlišeny podle doby potřebné ke změně institucí, fungujících v dané úrovni. Hlavním kritériem rozdělení je tedy míra trvalosti institucí, čili doba potřebná k tomu, aby na dané úrovni došlo k výrazným změnám.

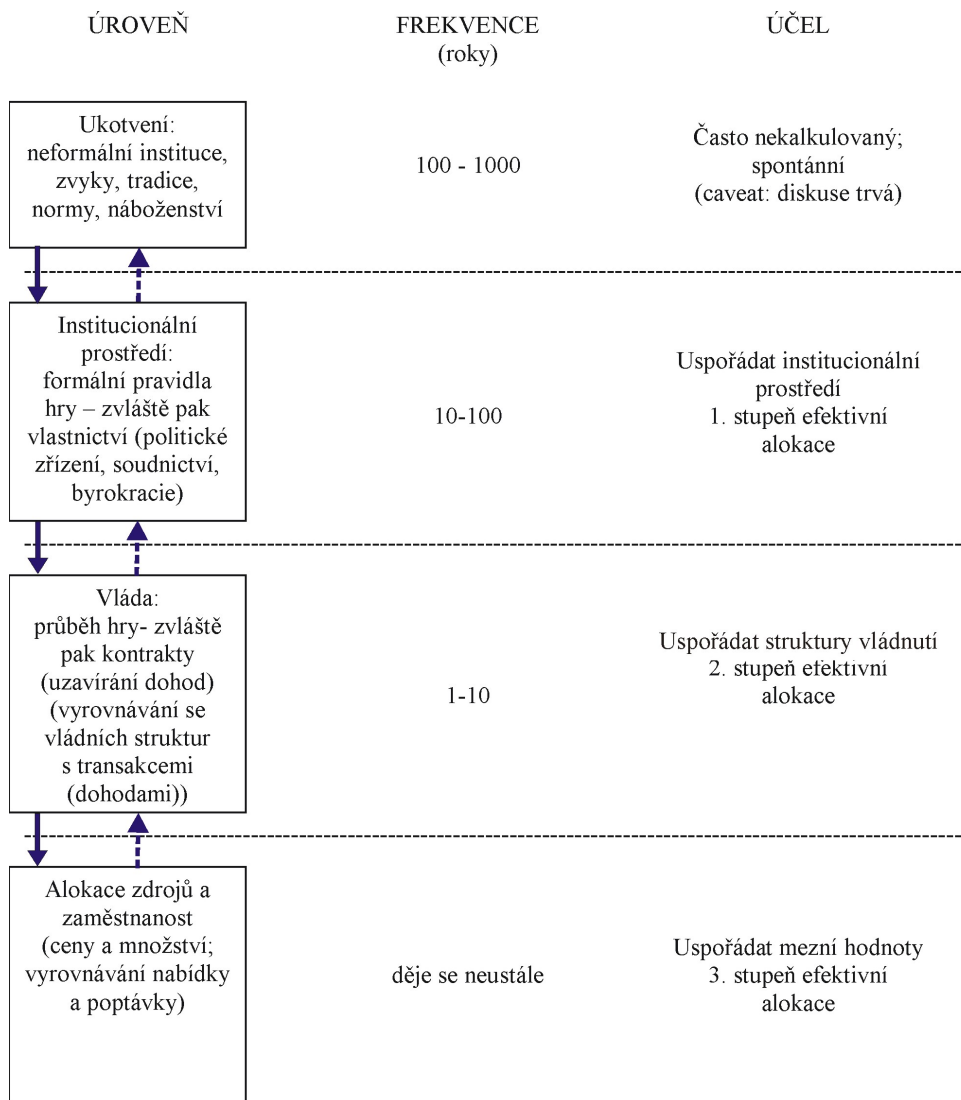
Nejvýše tak stojí úroveň společenského zakotvení (social embeddedness), kde změny probíhají velmi pomalu, v řádu staletí až tisíciletí, nejnižší se pak nalézá úroveň mikroekonomického tržního aparátu, kde jsou změny dynamické a probíhají nepřetržitě. Změna formálních pravidel vyšší úrovně je nákladnější než změna na nižší úrovni.

Nepřerušované šipky, jež spojují vyšší úrovně s nižšími, symbolizují pravidla a omezení ukládaná na úroveň bezprostředně níže. Šipky, jež spojují nižší úroveň s vyšší, jsou přerušované a značí zpětnou vazbu, představují tedy meziúrovňový cyklus prověřování a potvrzování instituce. V průběhu času funguje systém plynule a dochází v něm k průběžným změnám. Princip pravidel ukládaných z vyšších úrovní na nižší a proces zpětné vazby pak vysvětluje v obecné rovině fungování a plynulý vývoj

společnosti i ekonomiky. Těmito šipkami je zachycena obousměrná kauzalita mezi motivací a jednáním jednotlivce a společenskými institucemi, které se navzájem ovlivňují a utvářejí.

Obrázek 2

Čtyři úrovně institucionální analýzy

Pramen: Williamson, O. E. The New Institutional Economics.

Nejvyšší úroveň je nazývána úrovní společenského ukotvení. Do této úrovně se řadí normy, zvyky, mravy, tradice apod. a významnou, ne-li zcela zásadní roli, zde hraje

náboženství. Přestože se někteří ekonomové, věnující se historii (či historici věnující se hospodářským dějinám) pokusili o analýzu této úrovně, většina institucionálních ekonomů považuje tuto úroveň za danou. Instituce se v této úrovni mění velmi pomalu – v řádu století či dokonce tisíciletí – a jsou předmětem zkoumání různých společenských věd.

Pokroku v porozumění podstatě institucí v této úrovni by zvláště napomohlo identifikování a vysvětlení mechanismů, skrze které neformální instituce této úrovně vznikají a jak jsou udržovány. Williamson v této souvislosti uvádí, že mnoho z neformálních institucí této úrovně má převážně spontánní původ – tj. tyto instituce jsou dobrovolné, samočinné a živelné. Zároveň zdůrazňuje, že promyšlený kalkul, který by bylo možné označit za vypočítavost, se v této úrovni vyskytuje zřídka. Daný rámec vývoje je dlouhodobě přijímán a vykazuje velkou míru setrvačnosti – některé instituce se udržují proto, že jsou funkční (jako konvence, obecné zásady); jiné berou na sebe symbolický význam; mnoho je úzce propojeno s navazujícími institucemi (formálními i neformálními), etc. Instituce této úrovně vytvářejí obecný rámec fungování společnosti a podílejí se tedy ve velké míře na formování trhů. Kromě toho také instituce tohoto typu (především náboženské) ovlivňují přímo znalosti, motivaci a cíle jednotlivců. Všechny instituce totiž mají svůj symbolický rozměr, nebo představují určité hodnoty nebo způsob vnímání světa, které lidé žijící v tomto institucionálním rámci přejímají. Pokud se chováme v souladu s určitou sadou institucí, přejímáme hodnoty vtělené do těchto institucí a v důsledku toho se my sami proměňujeme³¹. Pokud neakceptujeme, že lidé (v různé míře lišící se mezi jednotlivci) věří hodnotám, které se skrývají v konkrétních institucích a že obvykle jednají v souladu s těmito hodnotami bez nutnosti trvalého dohledu a sankcionování, nemůžeme vysvětlit existenci institucí.

Z institucí 1. úrovně je tedy odvozen institucionální i organizační rámec společnosti. Tak velký význam a relativní neměnnost nutně vzbuzuje zájem i u ekonomů. D. North klade naléhavou otázku: „V čem spočívá podstata těchto neformálních omezení, jež mají tak pronikavý vliv na dlouhodobý charakter ekonomiky?“ Lze odpovědět například tak, že instituce této úrovně nejen formují organizační rámec společnosti, ale také se obracejí přímo k jednotlivci. Především náboženství, ale i jiné instituce, utvářejí nejen širší hodnotový rámec společnosti, ale formují také pravidla správného jednání jednotlivce, tvoří východiska jeho normativních soudů.

31 Srov. Chang, 2002, s. 11. Tato proměna by se nemohla uskutečnit, kdyby člověk zaujímal zcela účelový postoj k institucím a dodržování pravidel, protože pak by zachovával pouze ta pravidla, která jsou užitečná pro něj. Pokud by za těchto okolností učinil hodnotami podepřené prohlášení, byl by to pouze cynický a manipulativní tah k podpoře vlastního zájmu. Tento přístup je ostatně v ekonomické teorii rozšířen, pokud jsou instituce nahlíženy jako produkt racionální volby jednotlivců sledujících vlastní zájem na materiálních ziscích. Za těchto podmínek by však bylo obtížné vysvětlit vznik institucí, protože by docházelo k nadměrnému množství podvodů a ulejvání, a z toho důvodu by instituce nebyly udržitelné, protože náklady na sledování možných odchylek a jejich trestání by byly příliš vysoké. Navíc nelze říci, zda by za těchto podmínek mohl jakýkoliv sankční systém fungovat, protože už sám je bezbranný proti problému černého pasažéra, a tak žádný jednatel sledující vlastní zájem neshledá racionálním utrácet svůj čas a peníze na údržbu kontrolního a sankčního mechanismu.

Druhá úroveň je zmiňována jako institucionální (systémové) prostředí. Struktury na této úrovni jsou částečně produktem evolučního procesu, mohou být však také záměrně konstruované. Při zkoumání této úrovně se vychází z neformálních omezení úrovně 1 (sankce, tabu, zvyky, tradice a zásady řízení), a centrem pozornosti se stávají formální instituce této úrovně, kterými rozumíme především státní soustavu, právo a vlastnická práva. V této úrovni se utváří předpoklady efektivnosti prvního řádu: cílem je uspořádat formální pravidla hry, která na nižších úrovních umožní efektivní alokaci zdrojů v rámci hospodářského mechanismu. Této úrovni zkoumání společnosti se věnuje především ekonomie vlastnických práv, případně ekonomie konstitucionální.

Vycházejíce z omezení, daných minulým vývojem (path dependency), nástroje formování společnosti na této úrovni zahrnují moc výkonnou, zákonodárnou a soudní, tedy správní funkce státu, stejně tak jako rozdělení pravomocí napříč různými úrovněmi vlády. Významnou roli v této úrovni hraje definice vlastnických práv a smluvního práva a jejich zabezpečení.

Přestože uspořádání institucionálního prostředí je nepochybně důležité pro hospodářskou výkonnost ekonomiky, je velmi obtížné řídit kumulující se tlak na změny, vynucené vývojem. Masivní nespokojenost – občanská válka, zhroucení, vojenský převrat nebo finanční krize – tvoří čas od času ostré zlomy zavedených pravidel. Tímto způsobem se otvírají jinak dosti vzácná okna příležitosti uskutečnit zásadní reformu. Tyto příležitosti jsou nicméně spíše výjimkou než pravidlem. Přinejmenším částečně kvůli našemu omezenému porozumění je reakce na takové příležitosti často jedním ze „selhání“. Výskyt takového okna, závažné změny v pravidlech hry, se přihodí v řádu desetiletí nebo století³².

Na úrovni charakteristik úrovně 2 se lze zabývat zkoumáním ekonomických a politických důsledků, plynoucích z různě nastavených parametrů této úrovně. Takový výzkum dává dobrá východiska pro normativní konstrukci lepších politik.

Na této úrovni je také zkoumáno mnoho problémů ekonomie vlastnických práv. Základní tezí je, že hospodářský mechanismus nemůže fungovat, aniž by byla vytvořena vlastnická práva ke zdrojům; když jsou vytvořena, ten, kdo si přeje použít daný zdroj, musí zaplatit vlastníkově. V důsledku existence vlastnických práv mizí chaos; proto je nezbytné, aby vláda kromě utváření právního systému také definovala vlastnická práva a rozhodovala spory v této záležitosti. Jakmile jsou jednou vlastnická práva definována a jejich prosazování zajištěno, role vlády může ustoupit do pozadí. Zdroje jsou díky fungování trhu efektivně alokovány podle jejich nejvyšší hodnoty.

Tento železný zákon objasňuje sílu a slabost ekonomie vlastnických práv. Silná stránka tohoto myšlenkového konceptu spočívá v tom, že staví vlastnická práva do popředí, slabou stránkou je, že tato teorie zveličuje své schopnosti. Například tvrzení, že právní systém bude eliminovat chaos po definování a vynucení vlastnických práv, předpokládá, že takové definování a vynucení těchto práv je snadné, beznákladové. Proto lze říci, že mnoho existujících transakcí není touto teorií zcela vysvětleno a pro

32 V České republice se takovéto okno otevřelo v roce 1989 po zhroucení komunistického režimu. Méně radikálním příkladem proměny institucí na této úrovni je vznik Evropské unie, která se vyvíjela 50 let a stále je ještě v raném stadiu rozvoje.

jejich objasnění je potřeba jít na vyšší úroveň, nad rámec pravidel hry. Odtud se odvíjí zájem o zkoumání charakteristik vlády a jejího vlivu na utváření smluvních vztahů.

Zkoumání principů vlády nás posunuje do **třetí úrovně**, v níž jsou umístěny instituce vlády. I když vlastnictví zůstává stále důležité, v této úrovni už se nepracuje s předpokladem perfektně fungujícího právního řádu pro zajištění smluvních závazků a vynucení nápravy. Beznákladový soud je na této úrovni považován za fikci, proto se mnoho smluv a sporů o urovnání projednává přímo mezi účastníky prostřednictvím soukromého jednání. Cílem zkoumání této úrovně je snaha dobrat se spíše ke konkrétním okolnostem smluvních vztahů, než k univerzálním pravidlům smluv. Na tuto úroveň institucionální analýzy se zaměřuje především ekonomie transakčních nákladů.

Na **čtvrté úrovni** pracuje neoklasická analýza. Zde je využíván optimalizační aparát pracující s analýzou mezních veličin a firma je na této úrovni popisována jako produkční funkce. Upravování cen a množství výstupů se děje víceméně spojitě. Teorie jednání na této úrovni zdůrazňuje spíše uspořádání pobídek ex ante a účelné nesení rizika. Na této úrovni se také pohybují psychologové a vědci jiných společenských věd.

Mnoho ekonomických modelů začíná bez vlivu jakýchkoliv institucí, čili dohodnutých pravidel (např. Buchanan), aby je v pokročilejší analýze zapojilo do svého uvažování, především v souvislosti s logikou opakování určitých procesů (teorie her), nebo v souvislosti zkoumání nákladů a přínosů daného institucionálního řešení. Velmi časté je také pozměňování parametrů základních proměnných – tj. míry racionality a sebezájmu. Vliv vzájemného uspořádání společnosti, a• už modelové, či reálné, je tedy významnou a důležitou proměnou, která ovlivňuje ekonomické myšlení. Důležitost institucionálního přístupu a jeho zvláštní přitažlivost odráží také ta skutečnost, že tímto směrem zaměřili svou pozornost ekonomové různých proudů ekonomického myšlení, od zakladatele institucionálního směru myšlení T. B. Veblena, k ekonomům pěstujícím liberální myšlenky ekonomie, jako byl F. A. Hayek. Přitažlivost tohoto způsobu uvažování spočívá především v možnosti dosazení teoretických konstrukcí do reálných podmínek společnosti a možnosti potvrdit či vyvrátit tímto způsobem jejich platnost.

Závěr

Jakkoliv byli první ekonomové fascinováni samočinně se regulujícími tržními silami, nezapomínali, že součástí přirozeného řádu věcí je také působení vlád a různých veřejných politik či existence různých kolektivních akcí, a• už s pozitivními či negativními důsledky. Pozdější zformování teorií, vytvářející modely všemocného trhu, bylo sice brilantní, avšak čistě teoretickou spekulací o možném fungování společnosti, vycházející ze zjednodušeného vnímání reality. Tato skutečnost je ostatně důvodem, proč se ekonomie čím dál častěji zaměřuje nejen na tržní instituce, ale také na instituce právní a dokonce i morální, a učí se chápat skutečnou povahu těchto institucí. Tento komplexnější přístup ekonomům umožňuje nově odpovídat na základní otázku týkající se alokace zdrojů, která v pojetí institucionalistů zní: jak alternativní soubory

institucí a soukromých a veřejných organizací ovlivňují existenci veřejného sektoru, chování lidí a alokaci zdrojů?

Od mnoha ekonomů proto již delší dobu zaznívá věta, že ekonomie už dávno není vědou o alokaci zdrojů. Při hledání toho, čím tedy ekonomie opravdu je, lze využít Keynesovu alternativní definici: *Ekonomie je schopnost myšlení v rámci modelů vymezených různými podmínkami, spojená s uměním výběru takových modelů, které se osvědčují v podmínkách současného světa* (Colander, 2000, s. 137). U kořenů ekonomie v tomto pojetí, které prosazují i jiné proudy ekonomického myšlení, leží respekt k realitě, která nás obklopuje. Díky tomu mohou ekonomové rozšířit nejen oblast svého zájmu, ale mohou také obměnit svůj slovník. V tomto článku byla načrtnuta alespoň základní východiska, která umožňují vykročení za poměrně úzce vymezené hranice neoklasické ekonomie, která dokáže vyložit základní principy fungování tržního mechanismu, není však schopna reflektovat komplexnost skutečného světa.

Smyslem tohoto textu nebylo popírat principy, na kterých fungují trhy – ekonom by měl být přesvědčen o blahodárném působení konkurence na trhu, o onom „prvním počítaci ve službách lidstva“. Na druhou stranu však platí, že nemusí být přesvědčen o *vylučnosti* tržního mechanismu, nebo• může do svých úvah započítat i celou řadu jiných institucí. Instituce trhu je v dnešní době sice nejvýznamnější, avšak ne jedinou součástí ekonomického systému. Účelem tohoto článku tedy bylo jednak nabídnout pozitivní teoretickou alternativu zkoumání světa kolem nás, jednak vyzvat k obezřetnosti při používání některých pojmů, které se pro popis reálného světa nehodí a samy o sobě, bez dalšího upřesnění, nemají velkou vypovídací schopnost.

Literatura

- BOURDIEU, P. 1998. *Teorie jednání*. Praha : Karolinum, 1998.
- BRAUDEL, F. 1999. *Dynamika kapitalismu*. Praha : Argo, 1999.
- COLANDER, D. 2000. The Death of Neoclassical Economics. *Journal of the history of Economic Thought*. 2000, vol. 22, no. 2, 2000, s. 127–143.
- COLANDER, D. 2006. The Santa Fe Complexity Vision and the Teaching of Economics. Draft, dostupný z WWW: <http://www.santafe.edu/arthur/Papers/Colander.html> [cit. 28. 2. 2006].
- FUCHS, K. 1995. *Základy mikroekonomie*. Brno : Masarykova univerzita, 1995.
- HAYEK, F. A. 1994. *Právo, zákonodárství a svoboda: nový výklad liberálních principů spravedlnosti a politické ekonomie*. Praha : Academia, 1994.
- HIRSCHMAN, A. O. 2000. *Lidské vášně a osobní zájmy: politická obhajoba kapitalismu v čase před jeho triumfem*. Brno : Centrum pro studium demokracie a kultury, 2000.
- HIRSCHMAN, A. O. 1982. Rival Interpretations of Market Society: Civilizing, Destructive, or Feeble? *Journal of Economic Literature*. 1982, vol. XX., no. 4. 1982, s. 1463–1484.
- HODGSON, G. M. 1998. The Approach of Institutional Economics. *Journal of Economic Literature*. 1998, vol. XXXVI, no. 1, s. 166–192.
- HOLMAN, R. aj. 2001. *Dějiny ekonomického myšlení*. Praha : C. H. Beck, 2001.
- HOLMAN, R. 2006. Víze a model v ekonomii a její výuce. Dostupný z WWW: <http://www.cse.cz/old/bulletin/etce32.pdf> [cit. 12. 2. 2006].
- HOPPE, H. 2006. Ako zabráni• nedobrovoľnosti v spoločenských vzťahoch: Preč s demokraciou. Dostupný z WWW: http://www.libinst.cz/etexts/Hoppe_demokracie.pdf [cit. 28. 2. 2006].
- CHANG, H.-J.; EVANS, P. 2000. The role of institutions in Economic Change. Third. Draft, dostupný z WWW: <http://www.othercanon.org/papers> [cit. 17. 2. 2006].

- CHANG, H.-J. 2002. Breaking the Mould: An Institutionalist Political Economy Alternative to the Neoliberal Theory of the Market and the State. *Cambridge Journal of Economics*. 2002, vol. 26, no. 5, s. 539–559.
- JACKSON, P. M.; BROWN, C. V. 2003. *Ekonomie veřejného sektoru*. Praha : Eurolex Bohemia, 2003.
- MLČOCH, L. 1996. *Institucionální ekonomie*. Praha : Karolinum, 1996.
- MLČOCH, L. 2000. *Úvahy o české ekonomické transformaci*. Praha : Vyšehrad, 2000.
- PIPES, R. 1998. *Dějiny ruské revoluce*. Praha : Argo, 1998.
- POLANYI, K. 2006. *Velká transformace*. Brno : Centrum pro studium demokracie a kultury, 2006.
- ROTHBARD, M. N. 2001. *Ekonomie státních zásahů*. Praha : Liberální institut, 2001.
- SCHUMPETER, J. A. 2004. *Kapitalismus, socialismus a demokracie*. Brno : Centrum pro studium demokracie a kultury, 2004.
- SMITH, A. 2001. *Pojednání o podstatě a původu bohatství národů*. Praha : Liberální institut, 2001.
- STIGLITZ, J. E. 2003. *Jiná cesta k trhu: Hledání alternativy k současné podobě globalizace*. Praha : Prostor, 2003.
- TOBOSO, F. 2001. Institutional individualism and institutional change: the search for a middle way mode of explanation. *Cambridge Journal of Economics*. 2001, vol. 25, no. 6, s. 765–783.
- WEISS, T. 2001. Time on the Cross: The Economics of American Negro Slavery. Dostupný z WWW: <http://eh.net/bookreviews/library/weiss.shtml> [cit. 14. 6. 2006].
- WILLIAMSON, O. E. 1985. *The economic institutions of capitalism : firms, markets, relational contracting*. New York : Free Press, 1985. ISBN 0-02-934820-X.

BEYOND THE HORIZON OF NEOCLASSICAL ECONOMICS: NAVIGATION TO PRINCIPLES OF THE NEW INSTITUTIONAL ECONOMICS

František Svoboda, Masaryk University, Faculty of Economics and Administration, Lipová 41a, CZ – Brno 602 00 (fsvoboda@mail.muni.cz)

Abstract

This paper starts with discussion about enhanced and frequently used conceptions of free markets, market failures and market primacy. There are pointed some simplifications due to the man should be prospective while using them, especially in applied economics. We have no positive definition of a free market and it is not clear, how often and if any we can observe such market about us. Troubles with market failures are derived from different meanings in different schools of economic thought. The market primacy is an abstract concept more than historical fact. Because of such difficulties the paper is inscribed to institutional alternative which is able to evolve complex research of institutions and to involve useful aspects of neoclassical economics. Useful ground for this analysis is institutional individualism which defines program for research of institutional framework of economy.

Keywords

free market, market failures, market primacy, neoclassical economics, new institutional economics

JEL Classification

D02, D49, B20